

В. А. БОГУСЕВИЧ

(Київ)

ПРО ТОПОГРАФІЮ ДРЕВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Чернігів, найважливіше після Києва місто Середньої Наддніпрянини часів Київської Русі, центр обширного Чернігівського князівства, досі в археологічному відношенні мало вивчений. Ні письмові джерела, ні археологічні пам'ятки не дають нам точних даних про час його виникнення.

Найдавнішою звісткою про існування Чернігова є договір князя Олега від 907 р. з греками, за яким Чернігів, названий після Києва, повинен одержувати від греків контрибуцію¹. В науці існує сумнів щодо справжності цього договору, хоча він і переданий літописом. Проте участь Чернігова в одержанні дані з Візантії підтверджується безсумнівним свідченням договору Ігоря від 945 р.² Тут у договорі згадується тільки три міста: Київ, Чернігів і Переяславль.

Костянтин Багрянородний називає Чернігів — Чернигогою³. Отже, найдавніші дані письмових джерел про Чернігів належать до X ст. н. е.

Назва Чернігова до цього часу не має лінгвістичного пояснення.

А. Шафонський, який написав у 80-х роках XVIII ст. велику працю під назвою „Чернігівського намісництва топографічний опис“, наводить місцеву легенду, за якою заснування і походження назви Чернігова приписується місцевому князеві Чорному, що переміг хазар. За цією легендою, князь Чорний був нібито похований у великому кургані, розташованому біля огорожі чернігівського Єлецького монастиря і відомого під назвою Чорної Могили.

Дійсно, розкопана Д. Я. Самоквасовим у 1873 р. Чорна Могила виявилась похованням дружинного вождя, датованим візантійськими монетами та іншими речами другої половини X ст. Другий великий Чернігівський курган, приписуваний князні Чорній, містив поховання воїна і належав, очевидно, до того ж часу.

„Інші, — пише А. Шафонський, — твердять, що місто Чернігів від чорного лісу дістало свою назву, серед якого воно було засноване. Що чорні біля нього раніше були ліси, доводять великі дуби, які й досі його оточують. Але все це на самому здогаді засноване“⁴.

П. Смолічев, узявши до уваги різні припущення про походження

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 18.

² Там же, стор. 34.

³ ИГАИМК, вып. 91.

⁴ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 247—248.

назви Чернігів, робить висновок, що „сама назва Чернігова не дає нічого для історії“¹.

П. Н. Третьяков вважає, що назва Чернігів походить ще з скіфських часів. Йдучи за даними Геродота, він дотримується думки, що в басейні рр. Десни і Сейму жили племена, які греки називали меланхленами, тобто „чорними плащами“, мабуть, зважаючи на їх одяг.

Історики П. В. Голубовський, Д. І. Багалій та М. М. Тихомиров, а також археолог Д. Я. Самоквасов вважали, що Чернігів виник на землі сіверян. Проте останнього часу археолог Б. А. Рибаків на підставі

Рис. 1. Розкопки в Чернігівському дитинці.

подібності поховань з Києва і Чернігова висунув гіпотезу про те, що плем'я полян жило не тільки на правобережній смузі Київщини, але й на досить значних територіях дніпровського Лівобережжя, а саме — на тих землях, які оточують Чернігів і Переяславль.

Отже, за Б. А. Рибаківим, три найбільші древньоруські міські центри Наддніпрянщини виникли на землі племені полян (полянського племінного об'єднання)². Б. А. Рибаків, всупереч усталеним поглядам, заперечує виникнення Чернігова в середовищі сіверянських племен. Древнім центром цих племен Б. А. Рибаків вважає Новгород-Сіверський, а територією сіверянських племен — землі, що до нього прилягали і що входили до складу Новгород-Сіверського князівства.

Географічне розташування Чернігова обумовлювало важливе значення цього міста як за ранніх, так і за пізніших часів. Чернігів знаходиться на правому підвищеному березі Десни, в тому місці, де Десна досить різко повертає на південь до злиття з Дніпром.

Через Чернігів у давні часи проходили важливі торговельні і військові шляхи з південного та північного сходу по рр. Сейму і Десні, що зв'язу-

¹ П. Смолічев, Чернігів та його околиці за часів великокнязівських, Чернігів і північне Лівобережжя, Держвидав України, 1928, стор. 124.

² Б. А. Рибаків, Поляне и северяне, Советская этнография, Сб. статей, VI—VII, 1947.

вали це місто з племенами, які жили в басейні рр. Дінця, Дону, Оки і Волги. Через Любеч на р. Прип'яті проходили західні шляхи і встановлювалися зв'язки Чернігова з басейном р. Вісли та Прикарпаттям.

Не викликають сумніву зв'язки Чернігова з Хозарією, Кавказом, Польщею, Чехією та Угорщиною. Про ранні західні зв'язки чернігівської землі свідчать римські монети, що трапляються на території Чернігова¹.

Важливе економічне значення Чернігова за часів Київської Русі підтверджується його політичною історією.

Рис. 2. Глинобитна піч згорілого житла X ст., виявлена в Чернігівському дитинці.

М. М. Тихомиров припускає, якщо вважати Чорну Могилу похованням місцевого князя, що до початку XI ст., тобто за Олега, Ігоря, Святослава і Володимира, у Чернігові „зберігалась своя династія князів, підвладних київському князю, подібно до того, як у Древланській землі за Ігоря сидів князь Мал, а в Полоцьку за Святослава князував Рогвольд“².

Дохристиянський обряд поховання невідомого князя в Чорній Могилі у другій половині X ст. свідчить на користь цього припущення.

У 1024 р. чернігівським князем стає Мстислав Володимирович, брат Ярослава Мудрого, що прийшов із Тмутаракані. Після поразки біля Листвина, завданої Ярославом Мстиславом, Ярослав за мирним дого-

¹ У Чернігові було знайдено шість срібних і мідних монет римських імператорів (Марка Аврелія, Антоніна Пія, Траяна, Адріана, Галлієна). Монети знайдені на території цегельного заводу, біля кол. реального училища, на городищі. Відомості про ці знахідки див. у таких працях: В. Ляскоронский, Находки римских монет в Среднем Приднепровье, Труды XI археол. съезда, т. I; Каталог Черниговского соединенного исторического музея — городского и Ученой архивной комиссии, Чернигов, 1915, стор. 86.

² М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки Московск. гос. университета, вып. 99, 1946, стор. 91.

вором від 1026 р. повинен був поступитися чернігівському князеві землями на схід від Дніпра. Тільки у 1036 р., після смерті Мстислава, чернігівська земля відійшла під владу київського князя.

Чернігівське князівство знову стало самостійним у 1054 р., коли це князівство перейшло до рук Святослава Ярославича, нащадки якого переважно володіли ним і в наступні часи. Наприкінці XI ст. у Чернігові князували Всеволод Ярославич і Володимир Мономах.

Археологічне вивчення Чернігова, як про це вже зазначалося, було недостатнім і неповним. Досі краще були вивчені чернігівські кургани і церковні споруди часів Київської Русі, в той час як розкопки жилих

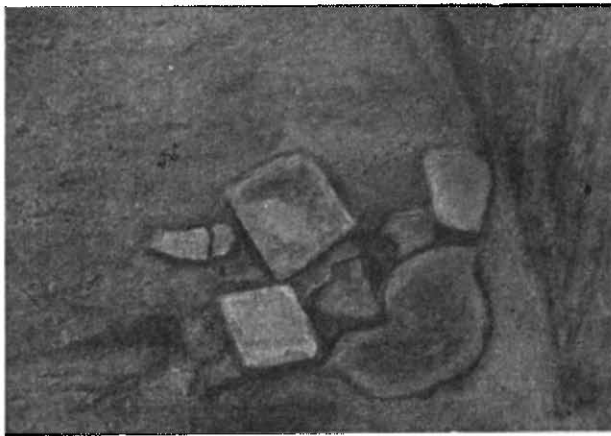

Рис. 3. Керамічні полив'яні плитки та жорно. Розкоп у садибі по вулиці 25 Жовтня.

і виробничих комплексів ще тільки починаються¹. З 70-х років XIX ст. Д. Я. Самоквасов почав розкопувати такі чернігівські кургани: Чорну Могилу, кургани на Болдіних горах та в урочищі Березки. Розкопки таких великих курганів, як Чорної Могили, Гульбища, Безім'яного, дали багаті поховання з тілопаленням, очевидно, значних дружинних вождів². Найчисленніші невеликі кургани мали значно бідніший інвентар, що характеризує побут ширших шарів суспільства³.

Невеликі розкопки були проведені Т. В. Кібальчиком, Д. Я. Самоквасовим і Чернігівською вченою архівною комісією на місці так званого княжого двора. Деякі матеріали цих розкопок, головним чином прикраси, зберігаються у чернігівському музеї.

Трохи краще досліджені і вивчені нечисленні пам'ятки кам'яної архітектури домонгольського часу в Чернігові.

На сторінках „Історії російського мистецтва“ (за редактуванням І. Грабаря) древнім чернігівським архітектурним пам'яткам приділено зовсім незначне місце. Архітектурні форми древнього чернігівського собора — Спаського (перша половина XI ст.) докладніше дослідили

¹ Розкопки Б. А. Рибаківа в 1946—1947 рр. в Чернігівському кремлі і В. А. Богусевича в 1947 р. у різних пунктах кремля і Третяка.

² Д. Я. Самоквасов, Могильные древности северянской Черниговщины, 1916.

³ Там же.

І. В. Моргилевський та М. О. Макаренко в 1923 р.¹ У 1924 р. І. В. Моргилевським був обслідуваний собор Єлецького монастиря².

Після Великої Вітчизняної війни П. Д. Барановський дослідив П'ятницьку церкву (кінець XII — початку XIII ст. ст.), наполовину зруйновану німецько-фашистськими загарбниками³.

У 1946 і 1947 рр. Б. А. Рибаків провадив розкопки Благовіщенської церкви, збудованої у 1186 р. Київський архітектор Холостенко в 1947 і 1948 рр. вивчив дуже пошкоджений фашистськими загарбниками Борисоглібський собор (початку XII ст.).

В. А. Богусевич у 1947 р. провадив археологічні дослідження різних частин древнього Чернігова (рис. 1—6) і відкрив кілька жилих споруд домонгольського часу.

Рис. 4. Піч житла XII—XIII ст. ст. Розкоп у садибі по вулиці 25 Жовтня.

Письмові джерела та археологічні дослідження, проведені в Чернігові, до нинішнього часу не дають можливості з достатньою ясністю з'ясувати його топографію, конфігурацію і розміри в домонгольський час, не кажучи вже про характер вулиць, кварталів, а також улаштування жилих і господарських споруд.

Структура Чернігова до XI ст. невідома. Не в'ясане місцезнаходження найдревнішого чернігівського дитинця, оскільки в XI ст., за Мстислава Володимировича, він або був збудований на новому місці, або ж значно збільшений у своїх розмірах під час будівництва Спаського собору; так само як і у Києві за Володимира Святославовича, місто на Старокиївській горі зайняло територію в кілька разів більшу порівняно з доволонимирським дитинцем.

Більш древнім дитинцем, ніж той, на якому Мстислав збудував Спаський собор, мабуть була територія, на якій пізніше збудовано Єлецький монастир.

¹ Іполіт Моргилевський, Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями, збірник „Чернігів і північне Лівобережжя“, Держвидав України, 1928, стор. 167—183; Микола Макаренко, Біля Чернігівського Спаса, там же, стор. 184—196.

² Іполіт Моргилевський, Успенська церква Єлецького монастиря у Чернігові, там же, стор. 197—200.

³ П. Д. Барановський, Собор Пятницького монастиря в Чернігові, Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР, Сборник статей под ред. акад. И. Грабаря, М., 1948, стор. 13—34.

Можливо, феодальний Чернігів, подібно до Києва, Коростеня, Любеча та інших древньоруських міст, об'єднав ряд городищ, які були тут розташовані в дофеодальний час. Такий висновок можна зробити зважаючи на залишки городищ — Березок та Єловщини і городища на березі р. Кордиківки; можна припускати, що в гирлі р. Стрижня і на горбі Єлеського монастиря були також городища. Очевидно, цим древнім городищам і селищам відповідали окремі групи курганних могильників; деякі частини цих могильників збереглися до наших днів.

Вивчення древньої топографії Чернігова було дуже утруднене тим, що його територія перепланувалась наприкінці XVIII ст. і забудовувалась у XIX—XX ст. ст.

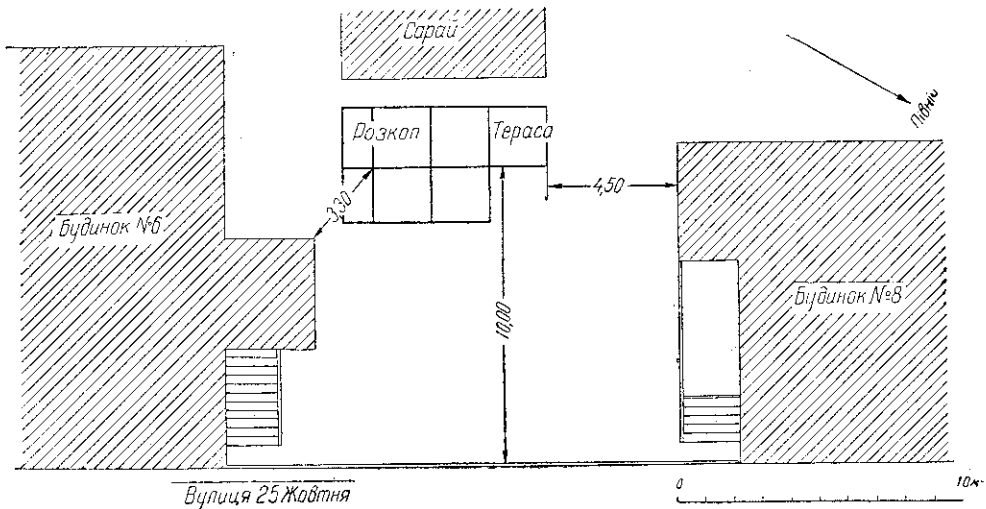

Рис. 5. План розкопу в садібі по вулиці 25 Жовтня.

А. К. Яригін видав план Чернігова XVIII ст. до перепланування з нанесеними на нього новими вулицями і кварталами, зробленими після перепланування наприкінці XVIII ст.¹ На цьому плані відмічені неіснуючі нині залишки земляних валів і bastiони древнього Чернігова, а також місця, на яких знаходилися церкви, що не збереглися до наших днів. Цей план має велику цінність для встановлення древньої чернігівської топографії.

Слід, крім того, взяти до уваги, що розшуки слідів топографії Чернігова домонгольського часу ускладнюються ще побудовою наприкінці XVII і на початку XVIII ст. ст. сімох земляних bastiонів навколо кремля; при цьому, як показали наші розкопки 1947 р., значна частина древніх культурних (земляних) шарів всередині кремля були взяті для насипу цих bastiонів².

Літописні повідомлення також дуже бідні на топографічні дані про древній Чернігів.

Важливою відомістю з цього питання містить вищезгаданий твір Афанасія Шафонського, автор якого бачив ще древні чернігівські земляні вали, знищені у більшій своїй частині після 1803 р.

¹ А. К. Яригін, Былое Черниговской земли, Чернигов, 1898.

² В. А. Богусевич, Работы Черниговской экспедиции, Археологические памятники УРСР, т. III, К., 1950.

Чернігів розташований на горбах високого правого берега р. Десни, при впадінні в неї р. Стрижня, русло якої обмежувало древнє місто із сходу. У західній частині міста, за Єлецьким монастирем, височать Болдіні гори. На схід від р. Стрижня, вздовж берега Дніпра простягається низинна місцевість.

Дитинець (внутрішнє місто) і навколишнє місто (або інакше острог) розташовувалися на горбах між р. Стрижнем та Єлецьким монастирем. На південь від цих горбів, між ними і берегом р. Десни, знаходилася частина міста, що звалася Подолом.

У літописах ми знаходимо кілька назв для різних частин древнього Чернігова.

В опису походу суздальського князя Юрія Долгорукого на Чернігів у 1152 р. читаємо: „На ту же ночь Изяслав и Ростислав и Святослав, видивше силу Половецкую, повелеша людем всем бежати из острога в дитинець. Утрии же день Гюрги и Святослав исполниша воя своя, и поидоша к городу, и сташа не дошедше Семьян; тогда же все множество Половецъ идоша городу биться, и отьмеше острог зажгоша предгородье все, и пришедше всею силою сташа около города“¹.

З цього тексту видно, що Чернігів мав дитинець, острог і передмістя. Деякі автори² вважають передмістя і острог однією і тією ж частиною міста, але нам здається, що буде правильніше вважати передмістям неукріплені міські пригороди і слобідки поза міськими укріпленнями, тобто поза дитинцем і поза острогом. Можливо, до передмістя слід для розглядуваного часу, тобто до XII ст., віднести неукріплені Поділ і пригороди по обох берегах р. Стрижня у північній і північно-східній частинах Чернігова, що знаходилися поза стінами острога.

Про осад у Чернігова князями Ізяславом, Всеволодом і Володимиром у 1078 р. літописець розповідає: „И поидоша к Чернигову, и Черниговце затворишася у граде; Олег же и Борис бяшета в Чернигове. Черниговцем же не отворяшимся, приступиша ко граду; Володимир же приступи ко вратом вьсточным, от стрьженей отья врата и взяша град околний и пожгоша огнем, людем выбегшим во днешний город“³.

Як видно з наведеного місця літопису, весь Чернігів називається „градом“. У ньому є „дньешний град“ (дитинець, кремль), куди чернігівці тікають після того, як Володимир прорвався через східні ворота „окольного града“, який був ним підданий вогню.

На підставі літописних повідомлень та археологічних спостережень, топографія Чернігова XI—XIII ст. ст. вирисовується в такому вигляді. До берега р. Стрижня прилягав обширний кремль (дитинець), всередині якого були розташовані Спаський і Борисоглібський собори, Благовіщенська і Михайлівська церкви. Михайлівська церква, як повідомляє літопис, знаходилася на княжому дворі. У східній частині кремля слід шукати місце, де була в 1174 р. збудована Михайлівська церква та княжий двір, точне місцезнаходження яких досі археологічними розшуками встановити не пощастило⁴.

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 315.

² А. К. Ярыгин, Изыскания о древнем расположении г. Чернигова, М., 1905.

³ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 141.

⁴ Розкопки Б. А. Рибаківа у Чернігові в 1947 р., що мали на меті виявити залишки Михайлівської церкви, не дали позитивних наслідків, оскільки на місці цієї церкви в 1804 р. був збудований будинок, в якому до Великої Вітчизняної війни містився Чернігівський історико-краєзнавчий музей.

На півночі і на заході від дитинця розташовувався „окольний град“ або „острог“; на південь від дитинця по берегу р. Десни знаходився Поділ.

Невідомо, з якого саме часу, але з давніх-давен, західна частина Чернігова, що була розташована між кремлем та Єлецьким монастирем, називалася Третяком. За даними археологічних розкопок 1947 р. Інституту археології Академії наук Української РСР, Третяк, безперечно, є однією з найдревніших частин Чернігова X—XIII ст. ст., про що свідчать знаходжувані тут древні житла цього часу.

Ми не вважаємо можливим, як це робить П. Смолицhev, пояснювати назву Третяка тим, що він ніби виник пізніше інших частин „окольного града“. Навпаки, східну частину „окольного града“, розташовану північніше дитинця, ближче до р. Стрижня, за часів Київської Русі можна розглядати як більш ранню. Адже ця місцевість ще наприкінці XVIII ст., за даними А. Шафонського, зберігала назву Нового міста і Могилок. Назва Могилки свідчить про те, що тут колись був дохристиянський могильник.

Археологічними роботами 1947 р. у Чернігівському кремлі, за 50 м на схід від Спаського собору, на глибині близько 3 м від денної поверхні, були виявлені залишки древнього тілопалення.

Ці спостереження свідчать про те, що урочище Могилки займало чималу територію і включало до початку XI ст. навіть значну північну частину майбутнього Мстиславова кремля. Таким чином, на тому місці, де стоять Спаський і Борисоглібський собори, до побудови Спаського собору був дохристиянський могильник. Отже, чернігівський дитинець, який він знаходився на р. Стрижні, до початку XI ст. займав невелику площу.

Можна думати, що вже в XI—XII ст. ст. Нове місто знищує Могилки, тобто курганий могильник, і тут біля дитинця і берега р. Стрижня розташовувався торг. Підставою до такого припущення є Микольська церква, що знаходилася в цій частині міста. Церкви, присвячені Миколі і Параскеві П'ятниці, часто будувалися на торгу, бо ці святі вважалися покровителями торгівлі.

Трохи пізніше, очевидно наприкінці XII і на початку XIII ст. ст., торг був перенесений ще північніше — на периферію древнього міста і знаходився близько кам'яної церкви Параскеви П'ятниці. На цьому місці чернігівський торг існував і в XVIII ст., нині він розташований трохи північніше.

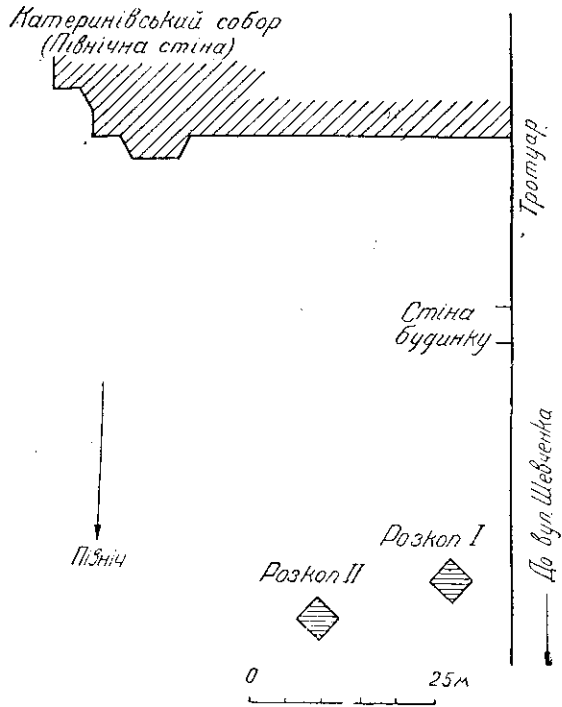

Рис. 6. План розкопів на Третяку.

Цікаво відзначити, що ще в 20—30-х роках ХХ ст. місцеві жителі пам'ятають, що біля П'ятницької церкви було кілька древніх курганів. Очевидно, це теж була частина урочища Могилки і неукріпленого чернігівського передмістя домонгольського часу.

Деякі відомості про топографію Чернігова часів Київської Русі знаходимо у вищезгаданій праці А. Шафонського.

За даними А. Шафонського, наприкінці ХVІІІ ст. Чернігівський кремль називався Новим містом, а інші частини — Старим містом, оскільки наприкінці ХVІІ і на початку ХVІІІ ст. ст. укріплення кремля були реконструйовані — побудована нова кріпость із сімома земляними бастионами. Ця кріпость була зрита після 1803 р.

У південній частині Нового міста знаходилась цитадель, або замок, з амбарами для снарядів та земляний пороховий погріб.

Воріт у кріпості (кремлі) було троє: „Одні Київські або Любецькі, що знаходились по Любецькій і Київській вулицях біля архієрейського будинку; другі — Погорілі, від яких вулиця до триумфальних воріт і Гнойової греблі йде. Погорілі тому називаються, що під час пожежі прогоріли. Треті ворота — на правому березі р. Стрижня і Водяними називаються“¹.

„Внутрішня кріпості довжина досягає 250, а ширина — 150; а квадратних до 37 500 саженив“².

„Раніше знаходились у кріпості купецькі крамниці і в них збирались ярмарки, які за 20 років тому раніше на Могилки, а пізніше на П'ятницьке поле виведені... У цій же кріпості у південній частині маленька цитадель за польського панування під назвою замка побудована. За російських воевод, що знаходились у Чернігові, вона називалася малим Верхнім містом“³.

А. Шафонський описує древні укріплення і земляні вали, уже занедбані в ХVІІІ ст., що, безперечно, допомагає визначити розміри Чернігова часів Київської Русі.

„Старе укріплення, — пише А. Шафонський, — що із земляного розваленого валу складається, починається нині від Триумфальних Єкатерининських воріт, простягається на захід прямо до Єлецького монастиря, тут повертає ліворуч і далі йде повз цей монастир передмістям Третяк, залишивши монастир праворуч, вниз під гору до передмістя Подолу, і тут нині закінчується. Від цього місця йшло воно ліворуч по горі, де Єкатерининська церква стоїть, і прилягало до теперішнього замка або цитаделі, далі йшло ліворуч, повз річку Стрижень, залишаючи її праворуч, і закінчувалося знову там, де нині вищезгадані Триумфальні ворота стоять, або там, де проходить гребля Гнойова. Цей вал уже в багатьох місцях розкопаний і під будівлі зайнятий. У валу знаходяться ще чотири проїзди, в яких дерев'яні ворота стояли, а саме: перші на Гнойовій греблі, де тепер вищезазвані Триумфальні ворота стоять; другі на Гончій вулиці; треті на Любецькій вулиці, а четверті біля самої дзвіниці Єлецького монастиря. Коли і ким це укріплення збудовано — невідомо“⁴.

¹ А. Шафонський, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 277.

² Там же, стор. 278.

³ На іконі кінця ХVІІ ст., так званої Єлецької божої матері, зображена частина Чернігівського кремля з верхнім замком, обнесених стінами і баштами. Ця ікона, що знаходиться у чернігівському Спаському соборі, опублікована в „Записках Чернігівського наукового товариства“, т. I, 1931, стор. 92—97.

⁴ А. Шафонский, там же.

Наведений текст А. Шафонського, крім відомостей про древнє чернігівське укріплення, містить назви головних вулиць древнього Чернігова і важливі вказівки про те, де вони пролягали. Порівнюючи вуличні траси сучасного Чернігова, можна встановити, що вулиця Леніна в основному своїм напрямом має відповідати древній Гончій вулиці.

Широкі розвідувальні розкопки, проведені нами в 1947 р. у різних частинах Чернігова, а саме — в центральній і південній частині кремля, а також у східній і західній частині Третьяка, були початком дослідження жилих частин цього древнього міста. Вони дадуть можливість у дальшому провадити археологічні розкопки більших масштабів для вивчення топографії жител і господарських споруд.

Розкопками 1947 р. встановлено:

1) Наявність залишків згорілих жилих споруд часів Київської Русі в найпівденнішій частині кремля, під насипом бастиону XVII—XVIII ст. ст. на глибині 5 м.

2) Значна частина південного сектора кремля (біля валу і будинку Мазепи) має культурні шари XVIII—XIX ст. ст. Більш ранні шари знищені під час побудови бастионів XVII—XVIII ст. ст.

3) Відсутність залишків жилих і господарських споруд і наявність слідів тілопалення на території 50 м на схід від Спаського собору дають підставу висловити припущення про наявність тут дохристиянського могильника, що існував до часу побудови собору. Це підтверджується назвою місцевості — Могилки, яка знаходиться безпосередньо на північ від кремля і зберігала таку назву до XX ст.

4) Розкопками на Третьяку на північ від Єкатерининської церкви встановлена наявність культурного шару домонгольського часу із залишками жилих споруд. Можна вважати, що більша кількість знайденої в цій місцевості цегли XII ст. з клеймами дає можливість припускати існування тут у XII ст. невідомої нам кам'яної церкви.

5) Знайдені під час розкопок 1947 р. у західній частині Третьяка (на вулиці 25 Жовтня, садиба № 8) залишки жилого спорудження з піччю, з полив'яними плитками від підлог, кусочками мозаїки і різноманітним побутовим інвентарем дають підставу припускати, що ця будівля належала знатній людині. Вона становить особливий інтерес у зв'язку з тим, що розшуки древніх цивільних будівель князівського двору поки що не дали позитивних наслідків.

В. А. БОГУСЕВИЧ

О ТОПОГРАФИИ ДРЕВНЕГО ЧЕРНИГОВА

Резюме

Чернигов, важнейший после Киева город Среднего Приднепровья времен Киевской Руси, центр обширного Черниговского княжества, до сих пор остается в археологическом отношении мало изученным.

Письменные источники и археологические исследования не позволяют с достаточной ясностью выяснить его топографию, конфигурацию и размеры в домонгольское время, не говоря уже о характере улиц, кварталов, а также устройстве жилых и хозяйственных сооружений.

Структура города до XI в. неизвестна. Неясно местонахождение древнейшего черниговского детинца. Можно предполагать, что в первой

половине XI в. при кн. Мстиславе Владимировиче он был построен на новом месте или значительно увеличен в своих размерах. Возможно, что древнейшим, домстиславовым детинцем был холм, впоследствии (в XI—XII вв.) занятый монастырем.

Изучение древней топографии Чернигова сильно затрудняется постройкой каменных укреплений и земляных бастионов вокруг Кремля в конце XVII — начале XVIII в., а также перепланировкой города в конце XVIII в. и строительством XIX—XX вв.

Немногочисленные летописные известия и планы XVIII — начала XIX в., работа А. Шафонского о Черниговском наместничестве и раскопки древнего Чернигова 1946—1947 гг. дают важные сведения о топографии города X—XIII вв. В то время основными частями Чернигова был детинец, острог (окольный город) и предгорье.

До XI в. обширный курганный могильник занимал еще северную часть будущего Кремля. При разрастании города в северном направлении торг от стен кремля переместился (к XIII в.) в район Пятницкой церкви.

Археологическими раскопками 1947 г. установлено, что холм в южной части детинца, ранее считавшийся древнейшим черниговским городищем, оказался бастионом XVII—XVIII вв., под которым на глубине 5 м лежат сгоревшие жилища IX—X вв.

Работами 1947 г. установлено, что Третьяк является одной из древнейших частей Чернигова X—XIII вв.